

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ У КРИЗОВИХ УМОВАХ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF PROFESSIONAL TRANSFORMATION OF EDUCATORS IN CRISIS CONDITIONS: THEORETICAL ANALYSIS

У статті здійснено теоретичний аналіз психологічних механізмів професійної трансформації педагогічних працівників у кризових умовах. Доведено, що сучасні виклики – війна, пандемія, соціально-економічна нестабільність – радикально змінюють контекст освітньої діяльності, провокуючи глибокі зрушення в системі професійної ідентичності педагога. Професійні зміни в таких умовах розглядаються не як адаптація, а як професійна трансформація – цілісний процес переосмислення цінностей, смислів, мотивації та практик, що вимагає активізації внутрішніх ресурсів. Уточнено поняття «психологічні механізми» як внутрішні психічні утворення динамічного характеру, що забезпечують здатність до перебудови в ситуації кризи. Виокремлено ключові механізми, що сприяють професійному оновленню педагога: рефлексія, саморегуляція, мотивація до розвитку, когнітивна гнучкість, смислобудування та соціальна підтримка. Запропоновано модель психологічних механізмів професійної трансформації педагога у кризових умовах, яка включає п'ять етапів: кризовий тригер, рефлексивна переоцінка, смислобудування, стратегічне оновлення та інтеграція змін. У структурі моделі враховано два рівні чинників, що модулюють хід трансформаційного процесу: індивідуально-психологічні (рефлексивність, когнітивна гнучкість, емоційна стійкість, вмотивованість до саморозвитку, життєві смисли та цінності, професійна ідентичність); соціально-інституційні (підтримка керівництва, політика навчального закладу, доступ до ресурсів і навчання, професійна спільнота, культурно-організаційний клімат). Результати дослідження мають прикладне значення для створення програм психологічного супроводу педагогів у кризових періодах та можуть бути використані в системі післядипломної педагогічної освіти.

Ключові слова: професійна трансформація, педагогічні працівники, криза, психологічні механізми, адаптація, рефлексія.

The article presents a theoretical analysis of the psychological mechanisms underlying the professional transformation of educators in crisis conditions. It is argued that contemporary challenges – war, pandemic, socio-economic instability – radically alter the context of educational activity, provoking deep shifts in the structure of teachers' professional identity. In such circumstances, professional change is not viewed as mere adaptation, but as a professional transformation—a holistic process of rethinking values, meanings, motivation, and pedagogical practices, requiring the activation of internal personal resources. The concept of "psychological mechanisms" is clarified as dynamic mental formations that ensure the individual's ability to restructure in the face of crisis. The key mechanisms that facilitate educators' professional renewal are identified: reflection, self-regulation, motivation for development, cognitive flexibility, meaning-making, and social support. A model of the psychological mechanisms of professional transformation in crisis has been proposed, which includes five stages: crisis trigger, reflective reassessment, meaning construction, strategic renewal, and integration of change. The structure of the model incorporates two levels of factors that modulate the transformation process: individual psychological (reflectivity, cognitive flexibility, emotional resilience, intrinsic motivation for growth, personal meanings and values, professional identity) and socio-institutional (leadership support, school policy adaptability, access to resources and professional learning, professional community, and cultural-organizational climate). The findings have practical value for the development of psychological support programs for educators in times of crisis and may be applied within the system of postgraduate pedagogical education.

Key words: professional transformation, educators, crisis, psychological mechanisms, adaptation, reflection.

УДК 37.091.12-044.372-044.922-044.
332:159.947
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.66.64>

Просіна О.В.

к. пед. н., доцент,
магістрантка 2 курсу спеціальності
053 «Психологія» кафедри психології
та особистісного розвитку
Навчально-науковий інститут
менеджменту та психології ДЗВО
«Університет менеджменту освіти»
НАПН України

Вступ. Сучасні суспільні трансформації, спричинені війною, пандемією, соціально-економічною нестабільністю, радикально змінюють умови функціонування освітньої системи. У центрі цих змін перебуває педагогічний працівник, який змушений не лише адаптуватися до нових вимог, а й здійснювати глибоку переоцінку своєї професійної ролі, цінностей та практик. У таких умовах актуалізується поняття професійної трансформації як внутрішнього процесу розвитку, що відбувається у відповідь на зовнішні виклики.

Професійна трансформація педагогічних працівників охоплює не лише зміну зовнішніх форм діяльності, але й глибинні зрушення

у структурі професійної ідентичності, мотиваційній та смисловій сфері особистості. Цей процес передбачає не адаптацію за рахунок поверхневих змін, а сутнісне переосмислення професійного досвіду, яке є наслідком внутрішнього діалогу з новими викликами.

У цьому контексті доцільним є залучення концепції трансформативного навчання Дж. Мезіроу, що розкриває логіку глибинних особистісних змін через механізми критичної рефлексії. Згідно з автором, дезорієнтуюча дилема – така, що порушує звичні когнітивні та емоційні орієнтири – виступає тригером внутрішньої перебудови. У відповідь на неї активізуються процеси осмислення, перегляду

усталених переконань та формування нових значень, що зрештою призводить до зміни поведінки [13].

Таким чином, трансформативне навчання може бути розглянуто як концептуальна рамка, у межах якої реалізується професійна трансформація педагога. Саме через активацію психологічних механізмів – рефлексії, смислотворення, реконструкції ідентичності – педагог не лише адаптується до зміненого контексту, а й формує оновлену професійну позицію. Отже, трансформація у професійній сфері постає не як реакція на зовнішні обставини, а як результат глибокої внутрішньої роботи над значеннями, що забезпечує стійкість і розвиток особистості у кризових умовах.

Таким чином, **мета статті** – теоретично обґрунтувати психологічні механізми професійної трансформації педагогічних працівників у кризових умовах та презентувати відповідну модель цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Проблема професійного розвитку педагогічних працівників традиційно перебуває в полі уваги як вітчизняної, так і зарубіжної освітньої науки. В українському науковому дискурсі професійне зростання педагогів розглядається як складний особистісно-орієнтований процес, що охоплює становлення професійної ідентичності, рефлексивне осмислення досвіду, формування внутрішньої мотивації до саморозвитку та здатності до оновлення освітньої практики (І. Зязюн, Н. Ничкало, Л. Лук'янова, В. Ягупов, Л. Пуховська, О. Аніщенко, С. Бабушко, Т. Сорочан та ін.). У цьому контексті актуальним є погляд на педагога як суб'єкта, здатного не лише адаптуватися до змін, а й активно впливати на власну професійну траєкторію.

У зарубіжних концепціях простежується спільна позиція щодо необхідності створення умов для безперервного професійного навчання, розвитку автономії вчителя, підтримки його здатності до рефлексії, критичного мислення та інноваційного переосмислення педагогічної практики (Б. Джойс, С. Зепеда, Л. Інґварсон, М. Кочрен-Сміт, З. Мевареч, С. Кеєген, Е. Еріксон, П. Гріммет, А. Росс, М. Хуберман та ін.). Наголошується на важливості розвитку професійної спільноти, в якій реалізується колективне осмислення змін і підтримується професійна ідентичність.

Водночас, попри наявність значного теоретичного доробку у сфері професійного розвитку, проблема професійної трансформації педагогічних працівників у кризових умовах залишається недостатньо теоретично обґрунтованою. Особливо це стосується систематизації психологічних механізмів, що забезпечують не лише виживання в умовах невизначеності, а й активний пошук нових

смислів, саморефлексію, здатність до адаптації та ініціативного саморозвитку. Розуміння таких механізмів є ключовим для формування ефективної моделі підтримки педагогів у періоди суспільної турбулентності та освітніх викликів.

Вплив кризових умов на процес професійної трансформації. Кризові події, такі як війна, пандемія COVID-19, масова міграція та соціально-економічна нестабільність, радикально змінюють контекст професійної діяльності педагога. Такі умови вимагають не лише технічної адаптації (перехід до онлайн-форматів, зміна освітніх стратегій), а й внутрішньої перебудови – переосмислення цілей, ролей, взаємодії з учнями та колегами.

Які внутрішні процеси активізуються у педагогічного працівника в ситуації кризи? Чи здатна криза стати джерелом зростання, а не лише викликом? У психологічному вимірі кризова ситуація активізує як деструктивні, так і конструктивні процеси. До перших належать тривожність, фрустрація, симптоми професійного вигорання [12]. Водночас, у складних умовах можуть проявлятися й адаптивні ресурси: посилення рефлексії, розвиток креативності, зростання емпатії та потреби в професійній солідарності.

Психологічні дослідження [15] свідчать, що в окремих випадках саме кризові події можуть стати каталізатором глибинних змін – за умови активізації внутрішніх механізмів осмислення й прийняття нового досвіду. У педагогічному середовищі це виявляється у появі нових освітніх практик, переорієнтації на емоційно-підтримувальну взаємодію, переосмисленні ролі вчителя.

Таким чином, криза розглядається не лише як дестабілізуючий чинник, а і як потенційна умова для професійного оновлення і трансформації, що відбувається через глибокі внутрішні зрушення у структурі мотивації, ідентичності та цінностей.

Психологічні механізми: сутність і наукові підходи до розуміння

Поняття «психологічний механізм» у науковій психології розглядається як внутрішня регулятивна система, що забезпечує перехід особистості від одного функціонального стану до іншого, опосередковуючи адаптацію, розвиток і самозміну в умовах зовнішнього чи внутрішнього тиску.

На думку О. Смульсона [8, с. 41], психологічні механізми – це інтегративні психічні утворення, які мають динамічний характер, реалізуються в діяльності суб'єкта та забезпечують можливість трансформації у ситуаціях невідомості. Вони дозволяють особистості інтеріоризувати новий досвід і реконструювати цілісне уявлення про себе, адаптуючи поведінкові стратегії.

О. Столяренко трактує їх як функціональні зв'язки між емоційною, мотиваційною та когнітивною сферами психіки, які забезпечують єдність адаптивної та регулятивної функції психіки [9].

У підході М. Папучі психологічні механізми професійної трансформації описуються як внутрішні чинники, що забезпечують перехід до якісно нового рівня функціонування особистості в освітній діяльності, зокрема в умовах зміненого соціального контексту [7].

В. Варій підкреслює структурну складність цих механізмів, виділяючи мотиваційний, регулятивний і ціннісний компоненти. Вони не лише сприяють подоланню кризових ситуацій, а й відкривають простір для розвитку та суб'єктного самоствердження [1].

У межах нашого дослідження під поняттям *«психологічні механізми професійної трансформації педагогічних працівників»* розглядаються як внутрішні психічні утворення динамічного характеру, що забезпечують перебудову особистості у відповідь на кризові виклики, сприяють смисловій переробці досвіду та формуванню оновленої професійної ідентичності.

Що забезпечує внутрішню готовність педагога не просто витримати кризу, а перетворити її на точку зростання? Які процеси дозволяють переосмислити власний досвід і зберегти цілісність у нових обставинах?

Відповіддю на ці запитання є усвідомлення та розвиток конкретних психологічних механізмів, що забезпечують внутрішню перебудову та формування нової професійної позиції. У межах нашого дослідження до провідних психологічних механізмів професійної трансформації педагогів у кризових умовах віднесено:

- рефлексія – здатність усвідомлювати власні переживання, дії, цілі, критично оцінювати попередній досвід. Вона слугує внутрішнім інструментом оновлення професійної ідентичності та виходить за межі звичайного самоспостереження [7; 12];

- саморегуляція – керування емоційними станами, вольовими реакціями й поведінкою, що особливо важливо в умовах високої невизначеності. Вона забезпечує емоційну стійкість і контроль у стресогенних ситуаціях [1; 4];

- мотивація до розвитку – внутрішня потреба в оновленні, самореалізації, зростанні. Як зазначають Ryan і Deci, вона базується на трьох базових психологічних потребах: автономії, компетентності та залученості [14];

- когнітивна гнучкість – здатність до зміни мисленнєвих стратегій, відкритість до нових рішень та форматів діяльності. Це необхідна умова для професійної адаптації в умовах освітніх викликів [15; 9];

- смислотворення – формування нових значень, переосмислення особистого та про-

фесійного сенсу діяльності. Воно забезпечує цілісність особистості в ситуаціях втрати або невизначеності [8; 12];

- соціальна підтримка – зовнішній чинник, що посилює дію внутрішніх механізмів. Визнання, підтримка колег і належність до професійної спільноти відіграють роль психологічного буфера [14].

Таким чином, психологічні механізми професійної трансформації функціонують як взаємопов'язана система, в якій зовнішній виклик (криза) взаємодіє з внутрішнім ресурсом суб'єкта. Усвідомлення цих процесів дозволяє перейти до моделювання професійної трансформації як цілісного явища, що інтегрує особистісний потенціал і контекстуальні умови.

Модель професійної трансформації педагогів у кризових умовах

У процесі теоретичного аналізу було розроблено структурно-динамічну модель професійної трансформації педагогічного працівника (рис. 1), яка відображає поетапну зміну його професійної ідентичності, смислової сфери та діяльнісних стратегій у відповідь на зовнішні кризові впливи.

Модель представлена у вигляді послідовного переходу через п'ять основних етапів:

- кризовий тригер – зовнішня подія (війна, пандемія, соціальна турбулентність), що порушує звичний хід професійної діяльності та ініціює внутрішню реакцію суб'єкта;

- рефлексивна переоцінка – критичне осмислення власного професійного досвіду, цілей та очікувань, що формує підґрунтя для подальших змін;

- смислосбудування – формування нових професійних значень, оновлення ціннісних орієнтирів, пошук мотиваційної опори у нових умовах;

- стратегічне оновлення – вибір і впровадження нових методів, підходів, технологій, що відповідають актуальному контексту та оновленій ідентичності;

- інтеграція змін – закріплення нових професійних якостей, стабілізація оновленої моделі «Я-педагога» в системі цілісної ідентичності.

Модель функціонує в межах динаміки змін, де кожен наступний етап передбачає як результат попереднього, так і потенційний простір для регресії або зупинки, залежно від внутрішніх та зовнішніх умов.

Особливістю запропонованої моделі є інтеграція двох груп чинників, що модулюють перебіг трансформаційного процесу та виступають його сталими модераторами: індивідуально-психологічних і соціально-інституційних.

До індивідуально-психологічних чинників віднесено: рівень рефлексивності, когнітивну гнучкість, емоційну стійкість, вмотивованість до саморозвитку, наявність життєвих смислів

Психологічні механізми професійної трансформації педагогічних працівників у кризових умовах

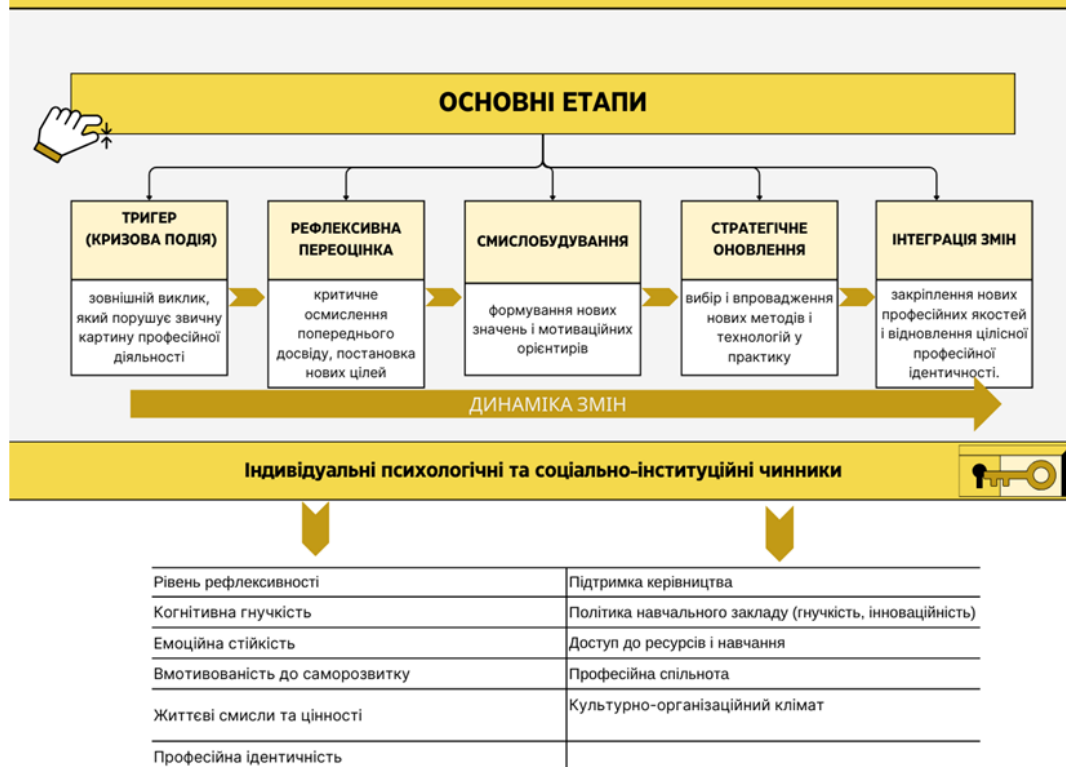

Рис 1. Модель психологічних механізмів професійної трансформації педагога в кризових умовах

і цінностей, а також сформовану професійну ідентичність. Саме ці характеристики визначають внутрішню готовність педагога до змін, його здатність усвідомлювати досвід і вибудувати нову професійну позицію.

Соціально-інституційні чинники охоплюють підтримку з боку керівництва, гнучку політику закладу освіти щодо змін, доступ до ресурсів і можливостей навчання, функціонування професійної спільноти, а також особливості культурно-організаційного клімату. Ці чинники формують контекстуальне середовище, що або сприяє, або гальмує реалізацію внутрішнього потенціалу педагога в умовах кризи.

У графічному представленні моделі зазначені чинники утворюють основу, на якій вибудовується динаміка професійної трансформації, підкреслюючи необхідність синергії особистісних ресурсів педагога й інституційної підтримки для ефективного подолання професійних криз.

Модель професійної трансформації педагога у кризових умовах розроблено на основі системного узагальнення провідних психологічних механізмів та чинників, що детермінують цей процес. Її структура ґрунтується на ідеї поступового розгортання внутрішніх змін у відповідь на зовнішній виклик, з урахуван-

ням інтеграції як особистісних ресурсів, так і соціально-контекстуальної підтримки. Кожен етап моделі описує не лише логіку трансформаційних переходів, а й ті внутрішні й зовнішні умови, які можуть посилити або, навпаки, загальмувати рух до оновленої професійної ідентичності.

Запропонована модель ґрунтується на принципі динамічної взаємодії трьох рівнів: ситуаційного (кризовий контекст), особистісного (психологічні механізми) та інституційного (соціальна підтримка). Саме через поєднання цих векторів можлива стійка й змістовна професійна трансформація педагога у складних обставинах.

Запропонована модель може бути використана як аналітичний інструмент для дослідження змін у професійному розвитку педагогів, а також як методична основа для розробки програм психологічної підтримки освітян у кризових умовах.

Висновки. Професійна трансформація педагогічних працівників у кризових умовах розглядається як складний, багаторівневий процес, що охоплює зміну не лише зовнішніх форм діяльності, а й глибинних структур професійної ідентичності, мотиваційної та смислової сфер особистості. Актуалізація цього

процесу в умовах соціальних потрясінь, війни, пандемії або інших деструктивних подій вимагає чіткого розуміння психологічних механізмів, які забезпечують внутрішню готовність педагога до змін.

У ході теоретичного аналізу було уточнено сутність поняття «психологічні механізми» та окреслено їхню роль як регулятивних психічних структур, що забезпечують адаптацію, саморефлексію, смислотворення й оновлення професійної позиції суб'єкта. Виокремлено шість ключових механізмів, релевантних у кризовому контексті: рефлексія, саморегуляція, мотивація до розвитку, когнітивна гнучкість, смислосбудування та соціальна підтримка. Ці механізми функціонують як взаємопов'язана система внутрішніх і зовнішніх чинників, що опосередковує глибокі особистісні зміни.

Результатом дослідження стала розробка структурно-динамічної моделі професійної трансформації педагогів у кризових умовах. Модель відображає п'ять ключових етапів змін, від кризового тригера до інтеграції оновленої ідентичності, та враховує як індивідуальні психологічні, так і соціально-інституційні модератори процесу.

Запропоновані теоретичні положення можуть стати підґрунтям для розробки програм психологічної підтримки педагогічних працівників у періоди суспільної нестабільності, а сама модель – інструментом аналітичного осмислення змін у професійній сфері. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на емпіричну верифікацію моделі та вивчення особливостей функціонування окремих механізмів у залежності від типу кризових ситуацій.

ЛІТЕАТУРА:

1. Варій В. А. Загальна психологія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 472 с.

2. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії. Черкаси : Видавець Ю. Чабаненко, 2008. 376 с.

3. Лук'янова Л. Б. Теоретико-методологічні засади післядипломної педагогічної освіти : монографія. Київ : Міленіум, 2010. 320 с.

4. Малазонія Т. Б., Столяренко О. Б., Дьяченко Л. М. Психологія кризових станів: навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2023. 212 с.

5. Маслач К., Лейтер М. П. Професійне вигорання: нові підходи до розуміння причин та запобігання. Київ : Основи, 2010. 240 с.

6. Ничкало Н. Г. Професійний розвиток педагога в умовах трансформаційного суспільства : монографія. Київ : ІПТО НАПН України, 2020. 252 с.

7. Папуча М. В. Психологічні механізми професійної самотрансформації особистості. Психологічні перспективи. 2019. Вип. 33. С. 120–130.

8. Смульсон М. Л. Психологічні механізми адаптації особистості до невизначених умов : монографія. Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2021. 208 с.

9. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Київ : Каравела, 2012. 352 с.

10. Frankl V. E. Man's Search for Meaning. Boston : Beacon Press, 1985. 221 p.

11. Joyce B., Weil M., Calhoun E. Models of Teaching. 8th ed. Boston : Pearson, 2009. 384 p.

12. Leijen Ä., Pedaste M., Lepp L. Teacher Agency Following the Ecological Model: How It Is Achieved and How It Could Be Strengthened by Different Types of Reflection // British Journal of Educational Studies. 2020. Vol. 68, No. 3. P. 295–310. DOI: 10.1080/00071005.2019.1672855

13. Mezirow J. Transformative Dimensions of Adult Learning. San Francisco : Jossey-Bass, 1991. 247 p.

14. Ryan R. M., Deci E. L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. American Psychologist. 2000. Vol. 55, No. 1. P. 68–78. DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.68.

15. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence // Psychological Inquiry. 2004. Vol. 15, No. 1. P. 1–18. DOI: 10.1207/s15327965pli1501_01.